

UYGUR TÜRKLERİNİN İNANÇ VE UYGULAMALARINDA TOPRAK*

Soil in the Beliefs and Practices of the Uyghur Turks

Kübra YILDIZ ALTIN**

Özet

Hun ve Köktürklerin kültür mirasını devam ettiren Uygurlar, tam olarak yerleşik hayata geçmiş ilk Türk boyudur. Orta Asya Türk tarihi bakımından devlet olarak gerek yaşadıkları dönemde gerekse de yıkılışlarından sonra çok uzun süre kültürlerini yaşatabilmişlerdir. Özellikle bıraktıkları yazılı belgeler, eski Türk kültürünü anlama noktasında oldukça önemlidir.

Uzun bir kültürel geçmişe sahip olan Uygurların inanç ve uygulamalarındaki zengin çeşitliliği görmek mümkündür. Tabiata ilişkin önemli bir unsur olan toprak, diğer Türk boylarında olduğu gibi Uygurlar arasında da kültleşmiş durumdadır. Toprak, Uygurların köken ve türeyiş mitlerinde; destan, efsane, halk hikâyesi, atasözü gibi sözlü edebiyat ürünlerinde; halk hekimliği gibi sağaltma uygulamalarında yer almıştır. Bu durum, Uygurların yaşamında toprağın konumunu ve üstlendiği işlevleri tespit etmeyi gerekli kılmaktadır.

Uygur Türklerinde toprak kültürünün ele aldığı bu çalışmada "yapısal ve işlevsel yaklaşım" çerçevesinde bir değerlendirme yapılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak Uygur Türklerinin yaratılış ve türeyiş mitleri ile inanç ve uygulamalarında yer alan toprak, yapı ve işlevleri bağlamında değerlendirilip sözlü edebiyat ürünlerine yansımaları tespit edilmiştir. Böylece Uygurlarda toprağa ilişkin inançlar ile toprağın Uygurların sosyal ve kültürel yaşamındaki işlevleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Toprak, Kült, Uygur Türkleri, Yapısal ve İşlevsel, Gelenek.

Abstract

Cultural heritage of Hun and Köktürks have been sustained by Uyghurs and they is a first Turkic tribe which established exactly resident. Uyghurs have been living their culture for a very long time in terms of the Turkish history of Central Asia. Their manuscript is very important at the point of evaluation of old Turkish culture.

It is possible to see the rich diversity in the beliefs and practices of the Uyghur Turks that they have a long cultural background. In this context, soil which is an important element of nature, have became cult among Uyghurs as in the other Turkish tribes. Soil was involved in the origins and etymology myths of Uyghurs; literary genres such as epic, legend, folk story, proverb; in healing practices, such as folk medicine. This situation necessary to determine the functions and the location of the soil in the life of the Uighurs.

The cult of soil in the Uyghur Turks have been examined in this work. This examination have been done within the framework of "the structural and functional approach". In this context, firstly, we have focused on soil in the

* Bu makale Halk Kültüründe Toprak Uluslararası Sempozyumu'nda (13-15 Ekim 2017, Sivas) sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Arş. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Nevşehir-TÜRKİYE, E-posta: kubrayildiz89@gmail.com.

Uyghur Turks' origin, cosmogony and etymology myths; then, cult of soil in Uyghur Turks' belief and practices have been assessed in this notice. Also, we have determined their reflection on oral cultural products. Thus, beliefs related to soil in Uyghurs and functions of soil in social and cultural life of Uyghurs have been revealed.

Keywords: Soil, Cult, Uyghur Turks, Structural and Functional, Tradition.

Türk kültüründe toprak genellikle, “ana” kavramıyla özdeşleşmiştir. Sadece Türk kültüründe değil diğer dünya toplumlarında da toprağın kadın ve dişilik temelinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Tabiatta üreme yeteneğinin sadece dişi olana ait olması, muhtemelen, bu anlamlandırmanın altında yatan temel sebebidir. Toprağa atfedilen hayat verici ulu güç (Beydili 2004: 591), onun maddi anlamıyla doğrudan bağlantılıdır. Bitkilerin köklerinin toprakta olması ve toprak sayesinde büyümeleri, muhtemelen, toprağın ilksel zihniyette üreme ve bolluk düşüncesiyle (kozmos) ilişkilendirilmesine sebep olmuştur.

Uygurlar zamanında ziraat kültürünün oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. Bunda Uygurların yerleşik hayata geçmeleri önemli bir faktördür. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan değirmen taşları, harman tokmakları ve sulama kanalları gibi maddi unsuların yanı sıra seyyahların aktardığı bilgiler ve yazılı kaynaklarda geçen birçok tarım terimi (Gül 2004) bu Türk boyunun tarım alanında önemli adımlar attığını göstermektedir.

744 yılında Köktürk devletini yıkarak kendi kağanlığını ilan eden Uygur Yabgusu, Kutluk Bilge Kül Kağan unvanını alarak Uygur Kağanlığını kurmuştur. Bundan yaklaşık yüz yıl sonra Uygurların kuzeybatısında yaşayan Kırgızların Uygur hâkimiyetine son vermesiyle boyların önemli bir kısmı Doğu Türkistan’a göç etmiştir. Tarım ve ticaret bölgesi olan Turfan ve Karaşar şehirlerinin yakınlarında yaşamaya başlayan ve yeniden güçlenen Uygurlar özellikle tarım hayatında ilerleme kaydetmişlerdir (Turfan Uygurları). Boyların diğer bir kısmı ise Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine göç etmişler ve yaşadıkları bölgenin İpek Yolu üzerinde olması nedeniyle ticarete gelişme (Gül 2004: 61-62) sağlamışlardır.

Verilen bilgilerden hareketle Uygurların temel geçim kaynaklarından biri olduğu anlaşılan tarım ve toprak, onların hem maddi hem de manevi yaşamlarında önemli olmuştur. Özellikle Uygurların, çoğu inanç ve uygulamasında yer alan toprağın bir “kült” oluşturduğunu görmekteyiz. Bu bakımdan, Türk boylarından biri olan Uygurlarda toprak kültürünün incelenmesi, Türk kültürünün bileşenlerinden birisi olan Türk dünya görüşünü anlama noktasında önemlidir.

Ziraatın temel unsuru olan toprak ve akabinde su, hem maddi hem de manevi anlamda insan zihnini uzun bir dönem meşgul etmiştir. Ancak toprağa ilişkin inançlar, insanoğlunun toprağa bağımlı hale gelmeye başlamasıyla hemen hemen aynı döneme denk getirilmektedir. Tarım alanında toprak, su, gübre, tohum ve üretim biçimi gibi gelişmeler yeni inanış, örf ve adetlerin ortaya çıkmasına yol açmışsa da (Rahman 1998: 28) bu durum yakın döneme ait algılayış biçiminin ürünü olup eski Türk inanç sisteminden miras kalan uygulamaların açıklanması için yeterli değildir.

Türk kültür tarihinde tarımın ilk gelişimi Uygurlar ile başlatılmaktadır. Toprağa ilişkin çeşitli inançların önemli olmasında Uygurların yerleşik hayata geçip toprağa bağlı hale gelmeleri etkili olmakla birlikte, söz konusu inanç ve uygulamaların kökenini açıklamakta yetersizdir.

Türk kültüründe ve daha özelden Uygurlarda toprağa ilişkin inanç ve uygulamaları değerlendirebilmek için toprağın Türk mitlerindeki yerine değinmek gerekmektedir. Türk mitolojisinde toprağın ilk görüldüğü yer evrenin yaratılışı efsanesinde konu edilir. Esin’in

(2001: 22-25) aktardığı Türk-Çin yaratılış mitine göre evreni beş unsur oluşturmuştur. Mite göre başlangıçta niteliği olmayan ilk neden Tao vardır. Bunlardan yokluk, yokluktan ise tek varlık (monad) belirmiştir. Bu varlıkta şekil, nefes ve madde bulunmaktaydı. Bu ilkeler harekete geçince *yin* (kararık) ve *yang* (yaruk) oluşmuştur. Yarısi siyah, yarısi beyaz daire ile gösterilen tek varlıktaki kararık ve yaruk ilkelerinin *ana* ve *ataya* benzetilen nefesleri, sekiz yönden esen rüzgârlarla taşınıp birleştiğinde *su*, *ateş*, *ağaç*, *maden* ve *toprak* olmak üzere beş unsur doğmuştur. Bunların kâinatındaki yerini temsil eden pusuladaki merkezde kararık ilkesi ve yer-su simgesi olarak *toprak* yer alırdı. Türk-Çin kâinat düşüncesinde toprağın beş unsurdan biri olması ve yaratılışa yerleştirilmesi, Türkler arasındaki toprak düşüncesinin köklerinin oldukça arkaik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. İşlevsel açıdan Türklerin yaşamında önemli bir yere sahip olan toprağın, yapısal açıdan mite konu olması, toprağın Türkler için önemini ziraat öncesi devreye götürmektedir.

Mitte toprağın merkez olması, eski Türk düşüncesinde vatan teminin kökenine ışık tutabilir. Henüz yerleşik yaşama geçmedikleri için toprağa bağımlı olmayan Köktürklerde yer-su inancının vatan ile özdeşleşmesi bu bağlamda dikkat çekmektedir. *Köktürk Yazıtları*'ndan *Kültigin* ve *Bilge Kağan Yazıtı*'nın doğu yüzünde "Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin, Az budunug itip yaratıp" yani "Ecdadımızın tutmuş olduğu yer su sahipsiz kalmasın diye, Az milleti tanzim ve tertip edip" (Ergin 2011: 15, 39) ifadeleri geçmektedir. Yer ve sudan vatanın kast edilmesi Türklerde toprağın ziraat öncesinde de işlevsel olduğunu ortaya koymaktadır.

Yazıtlarda yer ve su olarak görülen vatan teminin *Kültigin*, *Bilge Kağan* ve *Tonyukuk Yazıtları*'nda geçen "ıduk yir sub" (Ergin 2011) deyişi ile pekiştirilmesi söz konusudur. Eski Türkçede "ıduk", "mukaddes" anlamındadır ve bu deyişin manası "mukaddes yer ve su" demektir. Böylece devletin kurulduğu toprağın kutsallaştırıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu düşünce Türklerin yer ile suyunun sahibinin Türk kağan ve devleti olduğu (Ögel 1995: 327) düşüncesi ile uyumludur.

Köktürkler çağında yer ve su ile kast edilen vatan veya yurt düşüncesi, kültürel sürekliliğin bir sonucu olarak Uygurların atasözlerinde canlı bir şekilde yaşadığı tespit edilmiştir.

"Ana yurtuñ aman bolsa, reñgiroyuñ saman bolmas" yani "Ana vatanın aman olsa, reng-i ruyun sararmaz"; "Altun kepestin, tikenlik uva yañşi" yani "Altın kafesten, dikenli yuva iyi" gibi atasözleri vatanın Türk toplumundaki algılanışını göstermesi bakımından dikkate değerdir. "İçken suyuñni aççık déme, yatқан yériñni қattıқ déme" yani "İçtiğin suya acı deme, yattığın yere sert deme" (Doğan 2009: 102) atasözü ise eski Türk dininden gelen yer ve su iyelerine olan inancın Uygurlar arasında yaşadığını örneklemektedir.

Eski Türk dinini "tabiat kuvvetlerine inanma" (yer-su), "Gök-Tanrı" ve "atalar kültü" olmak üzere üç noktada toplayan Kafesoğlu'na (1980: 42) göre eski Türkler tabiatla birtakım gizli güçlerin olduğuna inanıyordu. *Köktürk Yazıtları*'nda *ıduk yir-sub* tabiri ile görülen bu düşünce Uygurlar arasında da bulunmaktaydı.

Uygur Türkçesinde *yer* kelimesinin toprak ve vatan anlamları vardır. Örneğin, *yer égisi*, "toprak sahibi veya toprak ağası"; *yersiz*, "topraksız"; *yersizlik*, "topraksızlık"; *yer-su*, "yer ve su, toprak" demektir. "Vatan özlemi çekmek" anlamında kullanılan *yersirimek* (Necip 1995: 463) kelimesi bu bağlamda dikkate değerdir. Ayrıca *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde (Caferoğlu 1968: 298) "yirsuv" için "Tanrı" karşılığının verilmesi, Hun ve Köktürklerden itibaren yer ve suyla özdeşleştirilen vatan ile organik bağı bulunan toprak düşüncesinin Türk inanç sistemindeki yerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Uygurlarda, diğer Türk boylarında olduğu gibi, Umay etrafında gelişen inanç ve uygulamalar vardır. "Umay İlahe" ile ilgili bir efsanede Yer ve Gök arasındaki orta dünyada yaşayan Umay'ın toprak ve su (yer ve su) veren "Baht İlahı" (Öger 2008: 695) olduğu anlatılır. Türk

inanç sisteminde Umay'ın doğum, çocuk ve kadınlarla olan yakın ilgisi, muhtemelen, üreticilik fonksiyonu sebebiyle onun yer ile özdeşleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte vatanla ilişkili yer-suya dâhil olan dağların birinci ve ikinci Köktürk dönemlerinde kağanlara kut vermesi (Taş 2011: 65-66), muhtemelen, Uygurlar arasında Umay'ın toprak ve su veren "Baht İlahı" olarak kabul edilmesinin en arkaik biçimidir.

Uygurlarda ayrıca "dağın kut vermesi"ni görmekteyiz. Uygurların türeyiş ve göçleri ile ilgili Çin kaynaklarında yer alan bir efsanede iki kutsal dağdan bahsedilmektedir. Bunlardan birine "Kutluk Dağ" denir ve anlamı "iyi talih ve saadet getiren dağ" demektir. Efsaneye göre Çin'de egemen olan T'ang sülalesinin elçileri Uygur devletini zayıflatmak için bu dağı yok etmeye karar verirler. Bir şekilde Uygur yöneticilerini ikna eden elçiler Kutluk Dağı'nın (İyi talih) taşlarını Çin'e götürmeyi başarırlar. Bu taşların götürülmesinden az zaman sonra hayvanlar tuhaf bir şekilde bağarmaya başlar ve memleketin başına birçok felaket gelir. Hanları ölen ve yerine gelen yöneticileri de ölen Uygur halkı fakirleşmeye başlar. Bu olaydan sonra Uygurlar Turfan'a göç etmek (Sakaoğlu ve Duymaz 2006: 217) zorunda kalırlar. Böylece arkaik yer-su, toprak ve vatan ile organik bağı bulunan Umay hatıralarının Uygurların sözlü kültür ürünlerinde yaşadığı ortaya çıkmaktadır.

Türk kültüründe "toprak" ve "vatan" arasındaki ilişki Türk dünya görüşünü oluşturan bileşenlerden birisidir. Örneğin, Tatarlar arasında anlatılan bir efsanede Mete'den at ve kadını istediklerinde verdiğini ancak çorak bir toprak parçası istediklerinde ise Mete'nin orada atalarının mezarı bulunduğunu ve buranın "ata yadigârı" olduğunu belirttikten sonra savaşı göze aldığı (Kalafat 1998, s. 147) rivayet edilmektedir. Türk kültüründe toprakla birleşen ve hatta ayrılmayan vatan düşüncesinde, ayrıca, atalar kültürüyle doğrudan bağlantısı bulunan ata ruhlarının da önemli olduğu ifade edilmelidir.

Türk dünya görüşünde toprağın merkezi olması yaratılış ve türeyiş mitlerinde de yer almaktadır. Eski Türk inanç sisteminde evrenin yaratılışında "su", "ateş", "ağaç", "maden" ve "toprak" olmak üzere beş unsur (Esin 2001: 24) yer almaktadır. Uygurlar ise evrenin yaratılışında "su", "toprak", "hava" ve "ateş" olmak üzere dört unsur olduğunu kabul etmektedirler. "Onlar Âdem atanın göğsü, Havva ananın ise yer veya toprağa" benzediğini (Abudukelimi 2006: 96) düşünürler. Evrenin yaratılış düşüncesinde toprak yer almakla birlikte maden unsurunun olmaması, zaman ve mekân değişimi ile birlikte güçlü unsurların hayatta kalması, zayıf olanlarının ise unutulması veya şekil değiştirmesi olarak açıklanabilir. Bu durum, eski Türk inanç sistemindeki beş unsurun İslami kültür dairesinde dörde inmesinin sebebini açıklayabilir.

Cüveynî tarafından tespit edilen Uygurların türeyiş efsanesinde Bökü Han'ın (Bökü Tekin) doğuşu ve Uygurların başına han oluşu anlatılmaktadır. Onun Uygurların ilk atası ve hükümdarı olduğuna inanılmaktadır (Bayat 2007: 183). Bu bağlamda mitte yer alan (toprağa bağlı olan) ağaç ve doğum ilişkisi konu açısından dikkate değerdir:

"Bir gün iki ağacın arasına, gökten bir ışık inmişti. Bunun üzerine, iki yandaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladılar (...) Ayrı ayrı yerde kurulmuş beş çadır gördüler. Bunların her birinde birer çocuk oturuyordu (...) Bir zaman sonra (...) çocuklar bu halka anne ve babalarını sordular. Onlar da bu iki ağacı gösterdiler. Ağaçların karşısında diz çöktüler ve yeri öptüler" (Sakaoğlu ve Duymaz 2006: 211-212)

şeklinde devam eden efsanede yer veya toprak unsuru içindeki dağ ve ağaç dikkat çekmektedir. Mihray'a (2001: 21) göre Uygurlarda dağ ve ağaçlara inanmak aslında toprak veya yere inanmanın özel bir şeklidir. Çünkü büyük dağ ve ağaçlar yer pirlilerinin yansımaları, silueti veya cisimleşmiş biçimleri olarak kabul edilirdi. Yerin olduğu gibi ağaç ve dağların da piri olduğuna inanan Uygurlar arasında, eski Türk inanç sistemine uygun olarak, tabiat unsurlarının kişileştirildiği görülmektedir. Benzer şekilde Rahman (1996:

136) da Uygurların inançlarındaki dağ, su, orman piri gibi ruhların ortaya çıkmasında toprak inancının temel olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda, yere kutsallığını veren onun tabakasından daha çok, onu “tümleyen” taşlar, ağaçlar, sular ve toprak gibi bileşenler (Eliade 2003: 246) olarak ifade edilebilir. Bu bileşenlerden biri olup araştırmamıza konu olan toprak ise tüm canlıların temel geçim kaynağı olduğu için başlangıçtan beri insan zihnini meşgul etmiş, kozmogoni ve antropogoni mitlerine konu olmuştur.

Uygurlara ait bir efsaneye göre Allah var olduğundan beri Kadın, Allah’ın yardımcısıdır¹. Allah’ın hizmetçisi olan bu kadın Allah ile bütün âlemi yönetmekteydi. Fakat bu Kadın (Tanrı), namazın nasıl kılındığını ve kurallarını bilmiyordu. Allah’a vaktinde ibadet etmeyi unutan kadın cezalandırıldı ve gökyüzünden yeryüzüne indirildi. Bir süre sonra tek başına yaşamaktan sıkılan Kadın (Tanrı) çamurdan insan yarattı ve Allah’tan özür dileyerek bu insana can vermesini diledi. Özrü kabul eden Allah insana can verdi. Uyanan çamurdan insan, Kadın (Tanrı)’ya kendisini yarattığı için teşekkür etti ve hürmetini bildirdi. Daha sonra Kadın (Tanrı), insanın kaburgasından bir kadın yarattı ve ona Hava adını vererek Adem’e eş yaptı (Gönel 2011: 131). Erkek ve kadının topraktan yaratıldığı şu atasözünde yaşamaktadır: “Ataņmu yer, anaņmu (yer)” atasözü “Baban da yer, annen de yer” (Yasen 2006: 49).

Özellikle toprağın pişirilmesinin keşfedilmesi büyük ihtimalle insanın topraktan yaratılışı hakkındaki efsanelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çinlilerin geleneksel inançlarında, Tevrat ve İslam dininin kutsal kitabı Kur’an’da, eski Yunan efsanelerinde, Kuzey Amerika’nın Kızılderilileri ve Altay mitolojisinde olduğu gibi Uygurlar arasında da insanın topraktan yaratıldığına dair inançlar vardır. Bu düşünce biçimi Uygurların halk inançlarına da yansımıştır. Uygurlar “Yağmur Tiles” denilen bir yağmur duası yaparlardı. Dua okuyan “hoca gökten damladık, yerden bittik” anlamına gelen “kökten tamduk, yerden ündük” deyip göğe bakarak dua ederlerdi (Rahman 1996:8, 33). İnsanın yaratılışının topraktan olduğuna telmih yapan bu dua dikkate değerdir.

Uygur düşünlerinde söylenen türkülerin özel bir türü olan Yar-yar koşaklarında evlenmenin kökeni anlatılırken Âdem’in topraktan yaratıldığına ilişkin bu arkaik inancı görmek mümkündür.

“Eggel başlap hudani yat eteyning, yar, yar!

(Evvela Allah’ı yad edelim, yar, yar!)

Paygamberler rohini şat eteyning, yar, yar!

(Peygamberin ruhunu şad edelim, yar, yar!)

Eggel dunya yok edi, peyda kildi, yar, yar!

(Evvel dünya yok idi, halk eyledi, yar, yar!)

Dosti hebip hatiridin peyda kildi, yar, yar!

(Dostu Habib hatırına, halk eyledi, yar, yar!)

Necen turluk tuprakni kelturdiler, yar, yar!

(Nice türlü toprağı getirdiler, yar, yar!)

¹ Kadın Tanrı, Verbitskiy tarafından derlenen ve Altay yaratılış mitinde geçen Ak-Ana’yı hatırlatmaktadır. Anlatıya göre su üzerinde uçan Ülgen, gökten gelen bir emirle üzerinde duracak bir yer bulur. Suyun altından gelen Ak-Ana, Ülgen’e tavsiyede bulunur. Ak-Ana’nın buyruğu üzerine Ülgen, “Yer yaratılsın!” der ve yaratılır. “Gök yaratılsın!” der ve yaratılır. Bütün dünya böylece yaratıldıktan sonra üç balık üzerine konulur. Ak-Ana, Ülgen’e bir şeyler yaratması için “Yaptım oldu!” demesini söyler ve bu buyruk Ülgen’in kulağından hiç çıkmaz (Ögel 1993: 432-433).

Palcık etip, Edemni, suret kildi, yar, yar!

(Balçık edip Âdem'i suret etti, yar, yar!)

Kelturdiler rohini, turguzdiler, yar, yar!

(Getirdiler ruhunu, ayağa kaldırdılar, yar, yar!) (İnayet 2013: 30)

İnsanoğlunun, konar ve göçerlikten yerleşik hayata geçiş olmak üzere, tüm yaşamı boyunca etkili olmuş ve halen etkili olan toprak, neredeyse tüm dünya mitlerinde yaratılışta yer alır. Maddi, manevi ve sosyal niteliklerinden dolayı külte konu olan toprağın Türk yaratılış mitlerinde de yer alması, Türk kültüründeki önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Toprağın bereket kaynağı olduğuna ilişkin arkaik ve neredeyse evrensel olan düşünce biçimi, onun bazı durumlarda tabulaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu tabulaşmalarda görülen en net biçimlerden birisi insan ile özdeşleşmedir. Söz konusu inanmaları insanlığın insan biçimci (antropomorfizm) döneminin bir hatırası olarak değerlendirmek mümkündür.

İnsanbiçimciliğin egemen olduğu bir dönemde toprak, bazı kabilelerde, gerçek dünyadaki anne ile beraber düşünülmüştür. Böyle bir inançta toprağı ekmek, “annenin bağrına bıçak saplamak”; eşelemek ve taşları ayıklamak, “annenin etlerini kemikler ortaya çıkana kadar kopartmak”; otları ve buğdayları toplamak ise “annenin saçlarını yolmak” olarak tasvir edilmiştir. Benzer şekilde Altay halkları arasında da yeryüzünün otları yolduğunda onun saç veya sakalı yolunan bir insan gibi acı çekeceğine inanılması ve bu yüzden söz konusu davranışın günah sayılması (Eliade 2003: 249), aynı mitik düşüncelerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Konar-göçer yaşamı bırakan tarımcı toplumlarda da toprağa saygısızlık olarak yaşamaya devam eden bu inanış, büyük ihtimalle, mitik dönemlerdeki tasavvurların bir sonucudur.

Türk kültüründeki arkaik inançlardan olan yer, dağ ve suların birer koruyucu ruhunun (iyesinin) olduğu düşüncesi, kültürel sürekliliğin bir gereği olarak Uygurlar arasında yaşamaya devam etmekte olup (Ögel 1995: 359), “yer piri” inancı bu noktada örnek verilebilir. Örneğin, Dolan Uygurları arasında çok güçlü bir şekilde yere basmak yasaktır. Özellikle bedeni temiz olmayan (örneğin, abdestsiz) insanlarla ilgili bir sınırlama getirilmiştir. Aynı şekilde yere çöp atmak ve pis suları yere serpmek uygun görülmez. Eğer çöp konulması gerekiyorsa yere iki ayrı çukur açılır ve bir çukura pis sular, diğerine ise çöpler konulur. Dolan Uygurlarında özellikle pamuk, buğday ve mısır ekilen yerlerde tuvalet yapıp toprağı pisletmek yasaktır. Bu hareketin yerin sahibi olduğuna inanılan yer pirine saygısızlık olduğuna (Çavar 2007: 15) inanılmaktadır. Bu inançların temelinde toprağın temiz olduğu düşüncesi bulunmaktadır.

Dolan Uygurlarında yer ne kadar çok süpürülürse günahların o kadar çok affedileceğine inanılmaktadır. Hamile kadın yeri çok süpürdüğünde ise doğum sırasında çok zorlanmayacağına ve doğan çocuğun güzel veya yakışıklı olacağına (Çavar 2007: 15) inanılır. Yeri süpürmekle kötülüklerin gideceğine dair inanç, Hakaslar arasında da bulunmaktadır. Hakaslar arasında cenaze evden çıkarıldıktan sonra yerlerin süpürülme (Killi Yılmaz 2007: 75-76) geleneğinin bulunmaktaydı.

Dolan Uygurları arasında güçlü bir yer piri inancı vardır. Akşam tuvalet yaptıklarında “poş poş” derler. Bu “Pardon! Affedersin! Müsaadenle!” gibi anlamlara gelen izin isteme biçimidir. Bu denilmediği takdirde pir ve meleklere saygısızlık yapılacağına inanılmaktadır (Çavar 2007: 15). Yer sahibinin cezalandıracağından korkulduğundan, büyük ihtimalle, böyle bir söylem gelenekleşmiştir. Bu ritin arka planında yer pirine olan inanç bulunmaktadır.

Uygurlar yer ruhunun varlığına inanırlardı. Bu ruh için çeşitli sunular yapan Uygurlar hakkında Çin elçisi Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu Kao-ch'ang (Turfan) Uygurları ile ilgili bilinen en önemli kaynaklardan birisidir.

981 yılında Sung İmparatoru Uygurlara bir elçilik heyeti göndermiştir. Wang-Yen-te ve arkadaşları 984 yılında seyahatlerini tamamladıktan sonra Çin'e dönmüşler ve hazırladıkları raporu imparatora sunmuşlardır. Bu seyahatnamede Uygurların toprakla ilgili inanç ve uygulamalarına dair bazı bilgileri bulmak mümkündür. Seyahatnameye göre Turfan Uygurları arasında yaz (She) ve kış gündönümünde (Tung-shih) olmak üzere iki ritüel yapılırdı. Çinlilerce *She* olarak adlandırılan bu festivalde toprağa kurban sunulurdu. Legge, *She* için "yeryüzünün ruhu veya ruhlar" derken; Shindler'e göre *She*, "toprağın ruhu" demektir. Tohumları şekillendirmedeki maddi işlevi dikkate alındığında, toprağa bir kutsallık atfedildiği söylenebilir. Bununla birlikte toprağa kurban sunumunun tohumların büyüme dönemi İlkbahar ve ürünlerin hasat zamanı Sonbahar aylarında (İzgi 1989: 1, 59) yapılması Türk kültüründe kutsal zaman tasavvuru bakımından önemlidir. Burada, kurbanın sunumunda geçiş dönemlerinin seçilmesi ile topraktan verim elde etmek için yapılan uygulamaların zamanı arasındaki bağlantı dikkate değerdir.

Arkaik niteliğe sahip olan toprak inancı Uygurların tarımla uğraşmasıyla daha da güçlenmiştir. Uygurlar her bir yerin orayı kontrol eden "yer piri" olduğuna inanıyorlardı. Modern hayatta da bu inanç yaşamaya devam etmektedir. Örneğin, bir Uygur yeni bir iş yeri açtığına (lokanta, bakkal, gibi) veya iş kurduğunda ilk günün kazancını yere atıp tekrar alır (Çavar 2007: 15). Satıcı tüccarlar da her gün ilk kazandıkları parayı önce yere atarlar. Paraya toprak yapıştıktan sonra cebine ya da kasaya koyarlar. Ticaretin bereketli olması için böyle bir adetleri vardır (Abudukelimi 2006: 98). Bu davranış, yere sunulan bir tür kansız kurban şekli olup ilk kazancın toprağın hakkı olduğuna dair arkaik inanç bağlamında, Uygurların toprağa olan saygısı ve teşekkürünün somutlaşmış biçimi olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde Sarı Uygurlar arasında da yemeğe başlamadan önce bir bardak içkiyi önce göğe, sonra yere saçarak sunma geleneği (Genç 2009: 60) vardır. Uygur Türkleri arasında bazı esnafların siftah yapmadan önce parayı yere atıp, sağ ellerinin içini toprağa sürdükten sonra parayı ellerine almalarını (Gönel 2011: 143) aynı inancın bir sonucu olarak görmek mümkündür.

Toprağın temiz ve büyük olduğuna inanan Uygurlar topraktan rahatsız olmazlar ve zorunluluk duymadıkça toprağın üstüne herhangi bir şey örtmeden oturur veya uyuyabilirler (Çavar 2007: 15). Bu, halk arasında, toprağın her şeyden temiz olduğu inancına dayandırılabilir. Ayrıca su olmayan yerde abdest almak gerekirse toprak ile teyemmüm yapılması (Rahman 1996: 136) bu bağlamda dikkate değerdir.

Eski Türklerin ant içme törenleri hakkında en eski bilgiler Çin kaynaklarında geçmektedir. M.Ö. I. Yüzyıla ait bir belgede Hun hakanı ile Çin elçileri arasında karşılıklı dostluk ve kardeşlik antlaşması yapıldığından bahsedilmektedir. Türk boyları arasında ant kelimesi genel olarak varlığını korumuşsa da bazı yazılış farklılıkları söz konusudur. Örneğin, Çuvaşlar "ant içmek" yerine *antah-* kullanırken (İnan 1998: 317); Uygurlar *andık-* fiilini (Caferoğlu 1968: 17) tercih etmişlerdir.

Eski Türklerin ant içerken çeşitli nesnelere şahit olduklarını görmekteyiz. Bunlar kılıç, silah, bıçak gibi ana maddesi demir veya çoban değneği, kamçı sapı gibi ana maddesi ağaç olan fetiş öğeleri olabilmektedir. Uygur başbuğlarının ant şarabı içtikleri yazılı kaynaklarda geçer. Ayrıca kan içme, karşılıklı hediye alıp verme, bir nesneyi kertme, ayı kafası ve derisi kullanma veya tırnak yalama (İnan 1998) gibi ritlerin Türkler arasındaki ant törenlerinde uygulandığı bilinmektedir.

Uygurların yerleşik hayata geçmeleri, tarım yapmaları ve akabinde ticarete başlamaları başta olmak üzere bir dizi yeni gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Özellikle pazar

ticaretinde ortaya çıkan aracı veya komisyoncular (bedik, dellal gibi) ticarete yeni bir dönem başlatmışlardır. Ancak bu değişim ve dönüşümler toprağa ilişkin eski inanç kalıntılarını ortadan kaldırmamış, şekil değiştirerek yaşamalarını beraberinde getirmiştir.

Pazarcılığın ve pazar ekonomisinin gelişmesiyle düzen ve adil yönetim için her pazarın kendine özgü yöneticileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Benzer bir uygulama, Uygurlarda da görülmekte olup büyük baş hayvan pazarını yönetenlere “bedik” denilmektedir. Bedik, alıcı ve satıcı arasında fiyat anlaşması yaptığı zaman onaylama şeklinde bir ritüel gerçekleştirir. Geleneğe göre mal satıcısıyla alıcısının sağ ellerini tutup “Her ikkinglarga kutatsun!” yani “Her ikinize hayır getirsin!” diyerek avuçlarını toprağa sürer (Rahman 1996: 39-40). Bu uygulama Uygurların toprağı kutsal görmelerinden kaynaklanmaktadır. Büyük ihtimalle insanbiçimcilik döneminin hatırası olan bu kişileştirme, muhtemelen toprağın insan gibi şahit tutulmasını beraberinde getirmiştir. Benzer biçimde, Uygurlar arasında “yüce yer tutsun”, “yüce yer vursun (çarpsın)” (Gönel 2011: 143) şeklindeki toprak üzerine yemin etme, muhtemelen, aynı dönemin hatırasıdır.

Gerek Uygurlarda gerekse diğer kültürlerde neredeyse evrensel bir niteliğe sahip olan toprak, zaman zaman şifa nesnesine dönüşmüştür. Başka bir deyişle, toprağın insan yaşamındaki işlevselliği sağaltmalarda da kullanılmıştır. Uygurlar arasında kadının sütü fazla gelirse nemli veya ıslak bir yere dökülür. Eğer çocuk ölü doğar veya doğduktan kısa bir süre sonra ölürse kadının sütünün azalması ile ilgili şu uygulama yapılır. Doğum yapan kadının sütü sarı toprakla karıştırılarak hamur şekline getirilir ve kapının üzerine konur. Bu çamur güneşte kurudukça kadının da sütünün azalacağına (Öger 2012: 1686; Öger 2013: 47) inanılmaktadır.

Uygurlar arasında sağaltma amacıyla kullanılan muskalar ve akabinde gelişen muskacılık geleneği İslamiyet öncesi döneme uzanmaktadır. Kötü niyetli varlıklardan korunmak için kurdun aşık kemiği, deve yünü, boğa derisi, demir ve kartal tırnağı gibi çeşitli fetiş öğelerinin yanı sıra toprağın da yer aldığı görülmektedir. Uygurlar arasında “toprak tumarı”, gurbete çıkan kişi tarafından kullanılır. Kişi, “göbeğimin kanının aktığı yerin toprağı” düşüncesiyle yurdunun toprağından küçük bir keseye toprak koyup boynuna asar (Öger 2017: 58-59). Bu davranışın arka planında, büyük ihtimalle, yer ve su inancı ile birleşen ata ruhlarının mekânı vatan ve vatan toprağı düşüncesi bulunmaktadır.

Halk arasında yaşayan toprakla ilgili sağaltma uygulamalarının efsanelere de yansıdığı görülmektedir. “Çamur Yeme Üzerine” adlı bir efsanede Lokman Hekim kızını biri ile evlendirir. Ancak damadı bir kere bile “ben hastayım” diyerek Lokman’a gelmez. Bunun sebebini kızına soran Lokman, damadın her sabah kalkıp bayat ekmek yediğini öğrenir. Lokman kızından ekmekleri saklamasını ister. Ardından damat, her sabah killi toprak yemeye başlar. Bunun üzerine Lokman Hekim, “Öyleyse, ömür boyu hasta olmaz” (Öger 2008: 539) der.

Halk hekimliği uygulamalarındaki toprağın şifa verici özelliği halk hikâyelerinde de görülmektedir. *Âşık Garip Hikâyesi*’nin Uygur varyantında toprak sembolizmi vardır. Garip’in annesinin gözleri kör olur. Bunun üzerine kır atlı Hızır, atının ayağının bastığı yerden bir toprak alıp annesinin gözlerine sürerse açılacağını söyler (Köse ve İnyet 1996: 54). Toprağın şifa verici işlevinin ön plana çıktığını gördüğümüz örnekte, toprak kendi başına bir güce sahip değilken, onu güçlendiren unsurun Hızır’ın atı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla burada toprak ve atanın etkileşimi görülmektedir. Başka bir deyişle, insan yaşamında önemli maddi rolleri bulunan toprak ve atanın, sadece iki ayrı kült olmayıp, etkileşime girerek birbirlerini güçlendirdiğini söylemek mümkündür.

Türk sözlü edebiyat ürünlerinde fal ve büyü gibi hayatın akışına müdahaleler yaparak olayları istenilen biçimde yönlendirme düşüncesi görülebilmektedir. Bu tür uygulamalarda kullanılan fetiş öğelerinde birisi topraktır. *Senuber* adlı Uygur halk hikâyesinde cadı nine bir

avuç toprağa efsun okuyup (hikâyenin kahramanı) Senuber'e serper ve o bir anda geyiğe dönüşür. Senuber bu cezanın sebebini sorduğunda cadı kadın yine bir avuç toprağa efsun okuyup serper ve Senuber o an konuşamaz hale gelir. Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde Mihri Engiz adlı cadı kız bir avuç toprağa efsun okuyup Senuber'in üzerine üflediğinde geyik suretinden çıkıp insan şekline (İnayet 1995: 224-226) girer. Uygurlardaki toprağa ilişkin inanç ve uygulamaların sözlü edebiyat ürünlerine yansımaları, sözlü olarak aktarılan halk inançlarının yazılı kültür ortamında da canlı bir şekilde yaşandığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Halkbilimi çalışmalarında hayatın genellikle üç geçiş dönemi olduğu varsayılmaktadır. Doğum, evlenme ve ölüm olarak adlandırılan her bir eşiğin geçilmesi için belli bazı uygulamaların yapılması gerekmektedir. Uygurlar arasındaki bu uygulamalarda toprağın işlevselliği dikkate değerdir.

Uygur kadınları çocuk sahibi olmak için Kaşgarlı Mahmut'un mezarını ziyaret ederlerdi. Mezarın yakınında bulunan Hazreti Mollam Dağı'na giderek dağın kovuğuna ellerini sokup "Ey Tanrım! Senden bir çocuk istiyorum, yardım eyle" diyerek dua ederlerdi. Kovuktan eline ne çıkarsa ağzına atıp yutarlar, dağın toprağını ise "uğur getirsin" diye yüzlerine (Rahman 1996: 97) sürerlerdi.

Kaşgar şehrinde kutsal olduğuna inanılan ziyaret yerleri bulunmaktadır. *Hazret-i Mollam* adıyla bilinen Kaşgarlı Mahmut'un Mezarı, Orda Hanım veya Ordam adıyla bilinen *Ali Arslanhan'ın Mezarı* ve *Büvi Meryem'in Mezarı* Uygurlar için önemli kabul edilen kutsal mekânlardan birkaçıdır. Ayrıca *Yedi Evliya Mağarası*, *Appak Hocam Mezarı*, *Arslan Hanım Mezarı*, *Kutbidin Ela Hocam Mezarı*, *Beşik Anam Mezarı* ve *Ashab-ı Kehf/Tuyuk* gibi kutsal mekânlar da Uygurlar için önemlidir. Özellikle çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar bu kimselerin kabirlerinin üzerindeki topraktan kazarak ellerine ne geçerse yerler. Verilen örneklerde görülebileceği gibi, Uygurlar arasında velilere dua edip onların kabirinden toprak yeme (Öger 2008: 217; Öger 2012: 1681) oldukça yaygın bir uygulamadır.

Günümüzde Tibet Budizm'ine inanan, Türk-Tibet ve Çinli ilişkilerini günümüze kadar devam ettiren tek Türk boyu olan Sarı Uygur Türklerinin (Celil, 2002) evlenme adetlerinde Eski Türk inanç sistemine ait bazı inanç ve uygulamaların yaşatıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, Sarı Uygurlar arasında, annesinin evinden çıkan kızın damat evine gelinceye kadar toprağa basmaması gerektiğine dair sakınma (Genç 2009: 60), toprak çevresinde kütleleşen inançların bir sonucudur.

Uygurların inanışına göre cenazeyi aynı gün toprağa vermek sevap sayılmaktadır. Ancak zorunlu hallerde ceset iki veya üç gün bekletilebilmektedir. Ölen kişi mezara konduktan sonra varislerden biri mezara yedi kürek toprak atar. Mezara yedi kürek toprak atıldığında ölünün tekrar dirileceğine inanılmaktadır. Bu işlemin ardından cami imamı Kur'an okumaya başlar. Mezara gelen herkes birer avuç toprak (alınan toprak Uygurlar arasında "İhlas Topisi" şeklinde adlandırılmaktadır) veya yedi taş alıp üfler ve bunları toplamaya gelen kişinin eteğine bırakır. Taşları toplayan kişi toprağı mezara serper, taşları ise mezara atar. Bu şekilde ölenin iyi bir insan olduğuna şahitlik edilmiş ve ona cennet dilenmiş olur (Rahman 1996: 8, 114; Öger ve İnayet 2013: 54). Cenazeye katılanların hemen hemen hepsi mezara toprak atarlar. Toprak atmak için kullanılan kürekler el değiştirirken, kürek yere bırakılmadan elden ele geçirilir. Bu işlemlerin ardından yaklaşık iki metre uzunluğunda topraktan "kevre beşi" yapılır. Ölüyü ziyaret eden akrabalar ise bunun üzerine su dökerler (Beydullah 2005: 132).

Uygurcada ölen kişilerin ziyaret edildiği yerler *zeretgarlık* (mezarlık), *kabristanlık* (mezarlık) veya *toprak beşi* (mezar) şeklinde adlandırılmaktadır (Davut 2003: 207). Uygur Türkleri Perşembe veya Cuma, Ramazan ve Kurban bayramlarında mezara gidip Kur'an okurlar ve mezara bir avuç buğday veya arpa serpererek dönerler. "Topa beşini yoklaş"

(toprak beşini yoklaş) adı verilen uygulama mezar ziyareti anlamına gelmektedir. Ölen kişinin ruhu için yapılan bu sunuları (Öger ve İnyet 2013: 56), öldükten sonra ruhun yaşadığına dair arkaik inancın kalıntıları olarak değerlendirmek mümkündür.

Türk kültüründe sergileme, yakma ve toprağa gömme olmak üzere üç farklı defin şekli bulunmaktadır. İslamiyet'i kabul eden Uygurlar arasında toprağa gömme defini yaygın olarak görülmektedir. Çavar'a (2007: 15) göre bunun sebebi, insanın topraktan yaratıldığına inanan Müslüman Uygurların öldükten sonra da toprağa gideceklerine dair inançlarıdır. Toprağa gömmenin ikinci derece bir defin şekli olduğunu düşünen bir kısım Sarı Uygurlar için en makbul gömme biçimi ise yakmadır. Bu sebeple bir dönem ihtiyaç kişilerin ve lamaların cesetleri (İnan 1986: 188) yakılır ölünün külleri ise ırmaklara dökülürdü.

Uygurlar arasında ölüyü toprağa gömme geleneğinin ortaya çıkışı ile ilgili bir efsaneye göre Efrasiyap döneminden önce ölüler ateşte yakılır ve külleri rüzgârda savrulurdu. Ayrıca ölenin arkasından çeşitli eğlenceler düzenlenmesi ve oyunlar oynanmasının ölüye saygısızlık olduğunu düşünen Efrasiyap, babası Uluğ Tor ölünce bu geleneğin uygulanmasını yasaklamış ve ölüleri tabuta koyarak toprağa defnedilmesini emretmiştir (Öger 2012: 220). Uygurlardaki ölü gömme geleneğinin kökenini açıklayan bu efsanede, daha önce toprak ve Hızır etkileşiminde olduğu gibi, atalarla bir özdeşleşme söz konusudur. Toprağa ilişkin kültleşen inançların, yöre halkı arasında değerli olarak kabul edilen kültürel kahramanlara veya atalara atfedildiği görülmektedir. Bu sayede toprağa ilişkin inançlar bir anlamda "tarihsel bir gerçeklik kazanmakta"dır.

Doğu Türkistan'dan göç eden bazı Uygurlar, Türkiye'nin bazı bölgelerine yerleşmiş durumdadırlar. Bunlardan birisi de Kayseri'de yaşayan Uygurlar olup, onların soydaşları ile aynı inanç ve uygulamaları devam ettirdikleri görülmektedir.

Kayseri'de yaşayan Uygurlar arasında ölüyü mezara koyduktan sonra kefenin üzerine cemaat tarafından toplanarak üç ihlas okunan toprak serpilir (Güngör 1992: 9). Anadolu'da yaşayan Uygurlar ile Doğu Türkistan'da yaşayan soydaşları arasında uygulanan ölüm adetlerinde bazı farklılıklar olmakla beraber temelde aynı biçimde uygulanmaktadır.

Türkiye'de İç Anadolu'nun doğusunda yaşayan Uygurların inancına göre ölü mutlaka evde yıkanır; yıkama işlemi bitene kadar evin tünlüğünde bulunan bir kişi "Taha Suresi" okur. Ölü suyu ısıtılan ateş ise üzerine toprak atılarak söndürülür (Güngör 1992: 9). Ateşin alelade değil, üzerine toprak serpilerek söndürülmesi Ürümçi hakkında anlatılan bir rivayeti ve Buğda (Buğra) Dağı'nın oluşumu ile ilgili efsaneyi hatırlatmaktadır.

Buğda (Buğra) Dağı'nın oluşumu hakkındaki efsaneye göre Ürümçi'nin yeri önceden denizdir. Bir gün yer yarılr ve yerden alevler yükselmeye başlar. Binlerce yıl sönmeyen alev karşısında yeryüzünün bu durumuna merhamet eden Allah, Kafdağı'nın yetmiş katlı kapısını açarak rüzgâr çıkarır ve bu ateşi toprakla söndürür. Böylece yerin altında kalan kor, mermer ve yakut gibi madenlere dönüşür (Öger 2008: 165-166, 618-619). Madenlerin oluşumu hakkında etiyolojik bir efsane niteliği gösteren bu anlatı ile Kayseri'de yaşayan Uygurlar arasında ölünün yıkanması için hazırlanan suyun toprakla söndürülmesi geleneğinin yapısal benzerliği dikkate değerdir. Hatta bu efsane, Kayseri'de yaşayan Uygurların söz konusu ateş söndürme davranışının arka planını açıklayabilir. Başka bir deyişle, modern dönemde gördüğümüz arkaik nitelikli birçok uygulamada veya her bir ritüelde, günümüz insanların arkaik zamanları tekrarlayarak öze olan bağıni diri tuttuğu ifade edilebilir.

Sonuç

İnsanoğlunun sosyal hayatına ilişkin maddi unsurların işlevlerinin yanı sıra bunlar etrafından şekillenen inançlar söz konusudur. Bu işlev ve süreklilik ilişkisi bazı inançların kültleşmesini sağlamakta ve Türk kültüründeki inanç ve uygulamaları yorumlamada anahtar rolü üstlenmektedirler. Ancak kültürleri anlayabilmek için onların hem maddi hem de manevi işlevlerini dikkate almak gerekmektedir. Bu model onların mitik dünyada bulunduğu karşılıkları çözümleme noktasında önemli veriler sağlayabilir.

Türk kültür tarihinde tarımın ilk gelişimi Uygurlar ile başlatılmaktadır. Toprağa ilişkin çeşitli inançların önemli olmasında Uygurların yerleşik hayata geçip toprağa bağlı hale gelmeleri önemli olmakla beraber, söz konusu inanç ve uygulamaların arka planını açıklamak için Hun ve Köktürk kültürüne atıfta bulunmak bahsi geçen süreci anlama noktasında önemlidir. Bu bağlamda, “yapısal ve işlevsel yaklaşım” çerçevesinde bir değerlendirme yapılan bu çalışmada, Uygurlar arasındaki toprak kültürünün Hun ve Köktürk döneminden miras kaldığı, tarımın gelişmesiyle birlikte, toprağın sosyal ve ekonomik yaşamda işlevi artarken, manevi anlamını güçlendirerek yaşamaya devam ettiği tespit edilmiştir.

Uygurların yerleşik hayata geçişi, konar-göçer atalardan miras kalan toprakla ilgili inançlarda bir dizi değişimi beraberinde getirmiştir. Genel olarak vatanla özdeşleştirilen toprağın bu aşamadan sonra özellikle kadınlık, doğum ve bereketle ilişkilendirildiği görülmektedir.

Benzer bir uyarlanma süreçlerinde de söz konusudur. Toprakta besin elde eden ve hatta ölülerini toprağa emanet eden insanoğlu, şifayı da toprakta aramıştır. Bu bakımdan Uygurlarda halk hekimliği temelindeki sağaltma uygulamalarında topraktan da büyük oranda yararlanıldığı tespit edilmiştir.

Uygurlar arasındaki sözleşme ve ant içmelerde toprağın kişileştirilerek şahit tutulması, büyük ihtimalle, “insanbiçimcilik” (antropomorfizm) döneminin bir hatırasıdır. Böyle bir uygulama içinde toprak sadece bir simge değil, aynı zamanda işlev kazanan bir bileşendir. Başka bir deyişle, arkaik düşüncede merkezi konumda olan toprağın, toplumsal hayatın belli noktalarında yeniden canlandırıldığı görülmektedir. Bu durum, kültürlerin doğasında bulunan “uyarlanma” özelliğiyle açıklanabilir.

İnancın külte dönüşmesinde belirleyici olan “gelenekselleşme”, “varyantlaşma” ve “kalıplaşma”, özellikle insan hayatı için büyük öneme sahip toprak gibi unsurlarda yoğun olarak görülmektedir. Bu bağlamda Uygurlarda toprak, bir kült nesnesi olarak yaşamaya devam etmektedir. Uygurlar arasında kültleşen bir nesne olarak toprağın yaratılıştan ölüme kadar hayatın her alanında, özellikle eşik niteliğinde olan geçiş dönemlerinde yer alması, onun gerçek hayata ilişkin maddi, manevi ve sosyal nitelikleriyle açıklanabilir.

Kaynakça

- Abudukelimi, Bumairimu. (2006). *Uygur Türklerinin Dini İnanışları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*. Cilt I. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Beydili, Celal (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Eren Ercan, Çev.). Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

- Beydullah, Mettursun (2005). *Taklamakan Çölü'nün Merkezindeki Bilinmeyen Uygur Köyü: Deryabuyi (Sosyal-Antropolojik Bir Araştırma)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Celil, Abdürreşit (2002). *Sarı Uygurların Sosyo-Kültürel Yapısı*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çavar, G. (2007). *当代麦盖提维吾尔刀郎民间信仰中的自然崇拜Bugünkü Makit Uygur Dolanlarının Halk Dinindeki Doğal İnançları*, Xinjiang Normal University Institute of Social Sciences and National Science, China: Unpublished Master's Thesis.
- Davut, Rahile (2003). "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma". (Alimcan İneyet, Çev.). *Milli Folklor*, 60, s. 207-210.
- Doğan, Levent (2009). "Uygur Atasözlerinde Yüceltilen Değerler". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, s. 87-104.
- Eliade, Mircea (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (Lale Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ergin, Muharrem (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. Ankara: İstanbul Yayınevi.
- Genç, Zekiye (2009). *Uygurlarda Kadın*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gönel, Tuğba (2011). *Rahman Abdurrehim'in "Uygurlarda Şamanizm" Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gül, Bülent (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Güngör, Harun (1992). "Kayseri'de Yaşayan Uygur ve Kazak Türklerinin Bazı Âdet ve İnanışları". *Milli Folklor*, 14, s. 7-11.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, Abdülkadir (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İneyet, Alimcan (1995). *Uygur Halk Hikayeleri Üzerine İncelemeler*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- İneyet, Alimcan (2013). "Uygur "Yar-Yar" ve "Öleñ" Koşakları Üzerine". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/2, s. 25-35.
- İzgi, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kalafat, Yaşar (1998). *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta eski Türk dinî izleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Killi Yılmaz, Gülsüm (2007). "Hakaslarda Ölüm İle İlgili Gelenekler". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/4, s. 65-87.
- Köse, Nerin; İneyet, Alimcan (1996). "Âşık Garib'in Türkmen ve Uygur Varyantları Üzerine". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1, s. 43-57.

- Mihray. (2001). “古代维吾尔人的自然崇拜” “Eski Uygurların Doğal İnançları”. *Journal of Xinjiang Employee University*, 9/1, s. 20-22.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (İklil Kurban, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öger, Adem (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Öger, Adem (2012). “Uygur Türklerinin Doğum Adetleri”. *Turkish Studies*, 7/1, s. 1679-1694.
- Öger, Adem (2013). *Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öger, Adem (2017). “Uygurlarda Muskacılık Geleneği ve Çağatayca Yazılmış Bir Muska Kitabı”. *Gazi Türkiyat*, 20, s. 55-88.
- Öger, Adem; İnyet, Alimcan (2013). “Uygur Türklerinde Ölüm İle İlgili İnanış ve Adetler”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/2, s. 49-64.
- Rahman, Abdülkerim (1996). *Uygur Folkloru*. (Soner Yalçın ve Erkin Emet, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, Saim; Duymaz, Ali (2006). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Taş, İsmail (2011). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları.
- Yasen, Saidula (2006) *Uygur Atasözleri A, E, Maddeleri (Metin-Çeviri-Açıklama)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.